Дискусія

Мирослав-Любомир Чепа

УДК 82.09.930.85:159.922.41:Боян

ЧИ Є ПІДСТАВИ ВІДЗНАЧАТИ 1000-ЛІТТЯ БОЯНА?

У статті розглядається гіпотеза Вельтмана-Чепи про тотожність особи Бояна й літописного Яня. На матеріалах історичних, літературних, етнопсихологічних артефактів автор показує багатогранність особистості Бояна – поета, митця, мислителя, воїна, громадянина Руси-України; обґрунтовує необхідність відзначення на державному та міжнародному рівні 1000-го ювілею Бояна-Яня у 2016 році.

Ключові слова: гіпотеза Вельтмана-Чепи, культурно-історична реконструкція особистості Бояна, роковини народження Бояна-Яня у 2016 році.

Myroslav-Liubomyr Chepa. Do we have reasons to celebrate Boyan's 1000 years anniversary?

The article considers the Veltman-Chepa hypothesis on identity of the real Boyan and the legendary Yan who was mentioned in the annals. Basing on historical, literary and ethnopsychological artifacts, the author demonstrates the multifaceted personality of Boyan as a poet, artist, thinker, soldier and the citizen of Rus-Ukraine, and also substantiates the need to celebrate Boyan's 1000 years anniversary in 2016 on the national and international level.

Key words: Veltman-Chepa hypothesis, cultural and historical reconstruction of Boyan's personality, Boyan-Yan's anniversary in 2016.

Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, виконуючи державні фундаментальні та пошукові теми етнопсихологічного та етнокультурного спрямування, провів історико-психологічні дослідження та отримав цікаві результати, що потребують широкого наукового та громадського обговорення. Зокрема, обґрунтування та уточнення гіпотези Вельтмана [див.: 10], яка полягає в тому, що Боян "Слова про Ігорів похід" та літописний Янь – це одна й та ж сама особа. Оскільки сформульована на підставі новітніх даних гіпотеза Вельтмана-Чепи витримала перевірку часом [див.: 20], не викликала спростувань як судження справедливе та достовірне, то є всі підстави порушувати питання про відзначення у 2016 році 1000-ліття з дня народження Бояна.

Через те, що в останні роки "Слово" вкотре зазнало критики неоскептиків, зокрема авторитетного західного історика Едварда Кінана, є сенс повернутись до питання підтвердження автентичності "Слова" та його героїв, спираючись на дослідження Лихачова, Мишанича, інших фахівців [див.: 16], які, на наш погляд, наводять переконливі обґрунтування справжності твору. Тому й виникла ідея ще раз винести результати дослідження на широкий загал, здійснити комплексну гуманітарну експертизу проблеми й запросити до участі в ній широкі громадські та наукові кола.

У пропонованій роботі вперше застосовано підходи культурно-історичної психології для реконструкції психологічних пластів видатної пам'ятки нашої історії та культури – легендарного "Слова про Ігорів похід" [див.: 16]. Після О. Потебні [див.: 13] ніхто з українських, а ні зарубіжних психологів не долучався до вивчення цього твору. У "Слові" є багато "темних" місць як філологічного та історичного, так і психологічного характеру: це й "похоть", яка заступила розум Ігорю перед походом (літературознавцями зауважено,

що в найкращих – російських і українських – поетичних перекладах "Слова", наприклад, М. Рильського, фрагмент, що містить слово "похоть", не перекладено, бо він випадає із цілісної структури твору); психологічно не вмотивоване звернення автора "Слова" до Бояна, на час походу вже померлого, але дуже авторитетного; "ущекотати" (зазвичай перекладають "оспівати") похід та Ігоря, незважаючи на те, що похід був невдалим, а князь – периферійним; чому Ярославна, яка на час походу мала дорослих дітей, не турбувалася за їхню долю, як, скажімо, Бульбиха, котра оплакувала найперше синів Остапа та Андрія, а потім уже чоловіка? Ще можна запропонувати психоаналіз сну Святослава тощо [див.: 23].

Це далеко не повний перелік цікавих для психологічного аналізу фрагментів "Слова", але нам видається важливим переосмислення твору з огляду на культурно-історичний контекст домонгольської Руси-України, якою вона була насправді, а не як її потрактовано російською імперською історіографією.

Психологічні словознавчі студії пропонуємо розпочати з історико-психологічної реконструкції особистості Бояна – персонажа "Слова", якому через відомі літературознавчі кліше дослідники практично всіх гуманітарних наукових дисциплін не надавали належної уваги.

Насамперед необхідно знайти відповідь на запитання: хто такий "Віщий Боян" – літературний персонаж чи історична особа? Оскільки "Слово" – художній твір, то, безперечно, Боян – це літературний герой, але з огляду на те, що всі герої "Слова" – історичні особи, є всі підстави і його вважати історичною постаттю.

Ще до оприлюднення "Слова" (1800 р.) М. Херасков 1797 року писав: "Недавно, отыскана рукопись под названием "Песнь полку Игореву", неизвестным писателем сочиненная. Кажется, за многие до нас веки в ней упоминается Боян, российский песнопевец" [14, 26]. Проте незрозуміло, чому така, без сумніву, геніальна особистість не залишила після себе згадок у писемних джерелах того часу? Існує кілька можливих пояснень. Одне з них полягає в тому, що Боян – це син болгарського царя (хана) Симеона Боянус (помер 927 року), відомого своїм художнім хистом і віщунством. Це припущення не набуло поширення через "космополітичність" і невідповідність репертуару Бояна – персонажа "Слова" (пісні на пошану Ярослава Мудрого, Мстислава та інших історичних осіб XI ст.) та можливого репертуару болгарського Бояна, який жив у X ст.

Імовірнішою для дослідників XIX-XX ст. видалась гіпотеза, нібито Боян був поетичним генієм свого часу, але його суспільне становище придворного поета Рюриковичів, лицедія, а можливо, і юродивого не сприяло тому, щоб дістати належне місце на скрижалях вітчизняної історії, куди заносилися винятково люди сановиті, представники династичних родів тощо.

А відомий історик української літератури Михайло Возняк пропонує залишити відкритим питання про те, чи вважати ім'я Бояна за власне, чи за рівнозначне, наприклад, кобзареві; а далі взагалі підносить Бояна до рангу міфічної істоти: "Боян був напівбожого походження, бо був внуком Велеса й поетом-пророком. Його гра на гуслях і спів зачаровували всіх, як спів солов'я… його думка літала з швидкістю вивірки по дереву, вовка по землі й орла під хмарами…" [див.: 3]. Задекларувавши Бояна як міфічну істоту, автор урешті збивається на аналіз творчості реальної постаті: "…Та незважаючи на увесь глибокий зв'язок пісень Бояна з народними піснями, його пісні істотно різнилися в основі, плані та стилістичних методах від народних пісень. Пісні Бояна відзначалися обдуманістю плану й розкладу частин, ідеальністю угрупування дрібних історичних фактів. На лицарській основі Боян розвивав дружинний історичний епос" [див.: 3].

Із часом версія, що Боян був професійним співцем, скоморохом, міцно утвердилась як у свідомості дослідників “Слова”, так і в уявленні пересічних читачів. Протягом останніх 200 років існували дві можливості перейти від схеми “Боян – літературний персонаж” до схеми “Боян – історична особа, що стала персонажем літературного твору”. Уперше це стало можливим, коли А. Ф. Вельтман (1842 р.) висловив припущення, нібито Боян “Слова” – це старець Янь Нестора-літописця [див.: 10]. Однак гіпотеза ця не дістала підтримки через хибний шлях, який автор обрав для її обґрунтування. Вдруге – коли в середині XX ст. на стінах Софії Київської відкрили графіті, де йшлося про продаж Бояном величезних земельних угідь [див.: 5]. Якби софіївським графіті було приділено належну увагу, то сьогодні ми б уже мали достеменний історичний портрет Бояна. На стіні Софії виявлено купчу, або юридичний документ [див.: 23], який засвідчує історичність особи Бояна й самим фактом свого існування відкидає всі сумніви щодо того, чи був у Києві XI ст. Боян. Ціна проданої Бояном землі в 700 гривен (величезна на ті часи сума) неспростовно доводить, що власник її був одним із найзаможніших людей свого часу. А це, своєю чергою, ставить під сумнів припущення, що Боян був придворним лицедієм. Тогочасні митці – це зазвичай парії суспільства, найбільш знедолені й незахищені його члени.

Але суспільні настанови щодо Бояна зробили свою лиху справу – його образ залишився у штучно створеній для нього історичній та культурній ніші. Прикро, що це стало можливим на тлі слушного узагальнення: “…Художественное обобщение было в тисках непреложного правила – изображать только исторические, реально существовавшие лица и события. Средневековый историзм требовал изображения только исторически значимых событий в жизни исторически значимого же лица” [9, 112].

А “Слово” вказує нам на конкретні “сліди” діяльності Бояна – пісні на пошану Ярослава, Мстислава та ін., реакцію на дії Всеслава Полоцького тощо. Тож у нас є всі підстави вважати Бояна історичною особою, відтак і виправданою спробу реконструкції його особистості засобами культурно-історичної психології. Таке історико-психологічне дослідження ґрунтується зазвичай на вивченні текстів як багатозмістовного та багатовимірного явища, а реконструкція полягає у відтворенні історичних типів поведінки, мислення, сприйняття тощо, основаному на інтерпретації пам’яток духовної і матеріальної культури (т. зв. артефактів, за М. Коулом).

Така “психологічна палеонтологія” здійснюється у два етапи:

– “культурологічна інвентаризація” умов і засобів життєдіяльності людей, яка проводиться непсихологічними методами;

– психологічне пояснення, оперте на моделі й гіпотези загальної, етнічної та дитячої психології.

“Культурологічна інвентаризація” артефактів життєдіяльності Бояна

Спочатку здійснимо історико-психологічну систематизацію відомостей про літописного Яня – гіпотетичного Бояна “Слова”. Найзмістовніша інформація про нього міститься під 1106 роком: “У це ж літо помер Янь, старець добрий, жив літ дев’яносто, в старості маститий: Жив по закону Божому, не гірший перших праведників, від нього ж я чув багато словес, які і вписав у літописець. Був же він муж добрий, і покірливий, і смиренний, уникав всіляких тяжб, його ж і гріб є в Печерському монастирі, у притворі, де лежить тіло його, покладене місяця червня в 24-й (день)” [12, 435].

Слова “від нього ж я чув багато словес, які і вписав у літописець” дають підстави залучити до аналізу всі випадки, коли Нестор дає пряму мову Яня,

та здійснити контент-аналіз літопису з метою виявлення текстів, записаних зі слів Яня.

У "Повісті…" Янь згадується під 1043, 1071, 1089, 1091, 1093, 1106 роками; також маємо одну посмертну згадку під роком 1107-им.

Під 1093 роком Яня поставлено на перше місце серед мудреців землі Руської ("розумні мужі, Янь і інші" [12, 335]. 1089 року в описі освячення церкви Печерської святої Богородиці Федосієвого монастиря Яня згадано одразу після князя Всеволода та його *синів Володимира й Ростислава ("за воєводи Яня, який держав Київську тисячу"* [12, 321].

Невдовзі після цього, 1091 року, у щойно освячену церкву переносять мощі святого Федосія, а за добу в тій самій церкві навпроти гробу Федосієвого з лівого боку ховають Яневу дружину Марію. Поза сумнівом, Янь дав значну суму на будівництво церкви, тому його дружину було так високо пошановано. Хоча офіційне церковне тлумачення цього вчинку, подане Нестором-літописцем, дещо різниться [12, 325], та водночас воно засвідчує досить тісні контакти між одним із найшановаиіших святих Руси та родиною Яня. Зважаючи на тогочасні гендерні настанови, можемо дійти висновку, що чоловік жінки, поставленої на один щабель зі святим отцем, має бути значно вищим за статусом від останнього в очах тогочасного суспільства.

Найбільший за обсягом фрагмент літопису, про Яня, Вишатиного сина, міститься під 1071 роком і оповідає про те, як він прийшов на Білоозерь данину збирати, і "розповіли йому білоозерці, що два кудесники перебили багато жінок по Волзі і Шексні і прийшли сюди…". Далі описується, як Янь переміг усіх супротивників. Вони втекли до лісу, а опісля білоозерці переловили їх і привели до Яня. Він спитав їх: "Навіщо згубили стільки людей?". На що вони відказали: "Вони тримають запаси (у тілі, запліччі, яке волхви прорізали), і коли винищимо, перебивши, всіх, і буде достаток. Якщо хочеш, то при тобі виймемо жито, чи рибу, чи щось інше". Янь же сказав: "Суща брехня, Бог сотворив чоловіка із землі, і складений він із кісток і кров'яних жил, і нема в ньому нічого більше, і більше тільки Бог знає". Вони ж відказали: "Ми два знаємо, як створений чоловік". Він же сказав: "Як?". Вони ж відповіли: "Мився Бог у мивниці, розпотівся, обтерся віхтем і скинув його з неба на землю. І засперечався Сатана з Богом, кому з нього сотворити чоловіка? І сотворив диявол чоловіка, а Бог душу в нього вклав. От тому, коли вмирає чоловік, тіло в землю йде, а душа до Бога". Сказав же їм Янь: "Воістину, спокусив вас диявол…" [12, 279].

Наведений фрагмент літопису – найдавніший із документально засвідчених вітчизняних диспутів на психофізіологічну тему – душі і тіла [див.: 21]. Символічно, що Янь у цьому епізоді постає оборонцем єдності і святості як людської душі, так і людського тіла – рівнодовершених творінь Бога. Натомість волхви проголошують дуалізм душі і тіла, гріховність тіла як диявольського витвору. З огляду на зазначене наважимося висловити гіпотезу, опрацьовану нами лише в загальних рисах: Янь та його син Варлаам можуть мати прямий стосунок до укладання "Збірок Святослава", що постали в 1073 та 1076 роках. Яневий погляд на душу й тіло людини суголосний зі світоглядними настановами "Збірок Святослава" та українства, що виявляють спротив і внутрішню неприйнятність історії, яка допускає диявола у святая святих Господа Бога – людську істоту. Окрім того, наведена розповідь малює нам Яня не лише як мудреця, а і як надзвичайно відважну людину, що безбоязно виступає проти переважних сил ворога.

Якщо в 1106 році Янь мав 90 років, народження його датується 1016-м. Щодо його походження в літописі зазначено, що батьком Яня був Вишата, а за

С. Висоцьким [див.: 4], Янь походить зі славнозвісного роду, започаткованого Малком Любечанином, радником Володимира Великого, далі був його син Добриня, рідний дядько Володимира Святославовича, син Добрині Костянтин – батько Остромира, з ім'ям якого пов'язують Остромирове Євангеліє 1056-1057 років, і, нарешті, Вишата Остромирович, батько Яня [4, 30].

Вишата як "отець Янів" згадується в 1043 році, тож 27-річний Янь або вже був досить відомою людиною, або епізод під 1043 роком записано з вуст Яня, який розповів Нестору-літописцю про похід під орудою Володимира Ярославовича і воєводи Вишати на Царгород. Підтвердженням слугує також те, що цей епізод розповідає про події, які відбудуться аж через три роки по тому, чим порушено основний принцип літописання. Сам Янь, вочевидь, у полон не потрапив, а разом із Володимиром Ярославовичем "погромили кораблі грецькі, і сіли в кораблі свої, і повернулись в Русь" [див.: 12].

До цієї дати (1043) жодних літописних згадок про Яня немає. Але зі "Слова" знаємо, що Боян "аще кому хотяще піснь творити… то преди піснь пояше старому Ярославу, храброму Мстиславу, іже зареза Редедю пред полки Косожскими, красному Романови Святославличю". Яку пісню Ярославові співав Янь-Боян, ми ще поміркуємо, а битва Мстислава з Редедею описана під 1022 р. Тоді Яню мало б виповнитися 6 років, і цей "резонансний" лицарський поєдинок міг справити на вразливу дитячу душу незабутнє враження, яке він справив і на тогочасну Європу, потрапивши до скандинавських саг.

Висловлюємо припущення, що хвалебна пісня Ярославу під 1037 р., складена теж Бояном-Янем, який, імовірно, навчався в Ярославовій Академії і у свої 21-23 роки міг завершити навчання, а згодом (можливо, це навіть був його "випускний" твір) розповісти про роки учнівства і про Ярослава Мудрого. Наводимо фрагмент цієї пісні, що оспівує "Славу книжної мудрості" і до тепер є актуальним і повчальним:

І велика користь буває чоловікові від науки книжної,
І книги вказують нам
І навчають нас, як іти шляхом покаяння,
І мудрість і стриманість здобуваємо із слів книжних
Книги подібні рікам, що тамують спрагу цілого світу,
Книги – джерела мудрості.
Книги – бездонна глибина,
І ми ними в печалі втішаємось,
І вони – узда для тіла і душі.
Мудрість – велика,
І її премудрий Соломон похваляє словами:
"Я, премудрість, вселила світло, і розум, і смисл.
Я прикликала страх господній
Моє світло, моя мудрість, моє утвердження.
Мною царі царюють і сильні правду пильнують
Мною вельможі величаються,
Мучителі землею управляють.
Я люблячих мене – люблю,
І хто шукає мене – знайде"

(переклад і поетична реконструкція В. Яременка [12, 490-491]).

Настане час, коли хрестоматія з української літератури починатиметься з розділу "Боян" і вміщуватиме поетичні твори Патріарха української поезії, реконструйовані на основі літописних текстів.

Тепер погляньмо уважніше на ті обставини, які могли стати перепоною психологічного характеру та зумовили внутрішню цензуру, що відвертала увагу дослідників від усебічного аналізу гіпотези Вельтмана. Можна виокремити дві основні причини: перша стосується родинних зв'язків Яня з половецьким полем, що згодом почало трактуватись мало не як "зрада національних інтересів" (зять Яня – половецький хан Акаспид (записано під 1107 роком); друга – Янь, як уже говорилося, був батьком Ігумена монастиря Святого великомученика Димитрія преподобного Варлаама [8, 9]. Обставини пострижения сина в чернецтво не сприяли популярності Яня серед тогочасного білого й чорного духовенства.

Ось як описує ці події "Патерик": "Когда боярин Іоанн узнал, что его любимый сын постригся в иночество, в пещере – он разгневался на преподобных и, взяв много слуг, – напал в пещере на то святое стадо и всех разогнал. И он выволок оттуда сына своего Варлаама, сорвал с него святую мантию и бросил. Также снял и бросил шлем спасения, бывший на голове его…" [див.: 8].

Та не вдалося йому силою протидіяти бажанню сина, і, "когда слуги доложили отцу, что уже четвертый день блаженный не вкушает пищи… сжалился над ним отец, и, боясь, чтоб не умер он от голода и холода, – призвал его, и, нежно простившись с ним, отпустил его в пещеру" [8, 175-176].

Тож маємо пояснення, чому ім'я Бояна-Яня було вилучено під час редагування літописів Мономаховичами, які були вороже налаштовані проти половців, чому воно було непопулярним у колах монахів-літописців, що відстежували події в іменах і фактах. Завершуючи стислий підсумок "культурологічної інвентаризації" основних відомостей із життя й діяльності Яня-Бояна, констатуємо таке:

1) спираючись на модифіковану нами гіпотезу Вельтмана (Боян – це не штучно утворене ім'я внаслідок помилкового поділу тексту слова "Боян" на "бо Ян"), можемо ствердити випадок, досить поширений у нашій середньовічній історії, – практику паралельних або послідовних іменувань однієї особи;

2) залучення до аналізу літописних відомостей, що стосуються особи Яня, дало змогу доповнити напрямки пошуку й перевести його з літературознавчої площини в суспільно-політичну та культурно-релігійну.

Психологічний етап реконструкції

Першочергове завдання психолога в дослідженні цієї проблематики полягає в осмисленні культурно-історичного процесу в об'єктиваціях філософії, культури, науки, мистецтва та в оцінці попередньо відібраних артефактів як суттєвих чинників організації психічного складу особистостей минулих епох. Психологічна реконструкція має спиратись на певний концептуальний апарат, аби не потонути в морі історичних фактів. Тож ми застосували дослідницькі культурно-історичні стратегії, які запропонував однодумець В. Роменець [див.: 15], щоб здійснити реконструкцію легендарної постаті Руси – славетного поета, філософа, воїна, кобзаря Бояна, показати багатогранність цієї геніальної особистості.

Відколи С. Висоцький відкрив на стінах Софії "купчу" на "землю Бояню всю" [див.: 20], Бояна з повним правом можна зарахувати до історичних персоналій XI ст. і провести стосовно його особи процедуру психологічної реконструкції. На першому етапі такої реконструкції були відхилені непродуктивні й малоперспективні гіпотези стосовно того, яка реальна історична постать стала прототипом Бояна "Слова о полку Ігоревім". Єдиною вартою перевірки вважаємо версію, уперше висловлену Вельтманом у статті "Упоминаемый "бо Ян" в "Слове о полку Игореве" есть старец Ян, упоминаемый Нестором" [див.: 16] і підтриману деякими іншими вченими, котрі вважають [див.: 20], що Боян – це цілком реальна історична особа, про яку в "Повісті врем'яних літ"

можемо знайти достатньо фактів, аби відтворити її соціально-психологічний портрет.

Створений портрет ми доповнюємо інформацією про Бояна з "Києво-Печерського патерика" [8, 9], "Слова" та графіті Софії Київської, порівнюючи її із семантичним полем значень слава "боян".

Оскільки "Слово" містить доволі мало відомостей про особу Бояна, то портрет, створюваний на його основі, може мати характер психологічного малюнка, де контури портрета Бояна проступають через його почуття й емоції, якими він (на думку автора "Слова") міг би реагувати на ситуацію, пов'язану з походом Ігоря. Але "Слово" [див.: 16] дає нам підстави припустити, що Боян міг "ущекотати" (вилаяти, за О. Потебнею [див.: 13]) похід та Ігоря, який зневажив славу своїх попередників за генеалогічним деревом ("мислену древу"), а військо Ігоря нагадує Боянові не організований соколиний стрій, а ватагу розбійників ("галиці стади", за М. Костомаровим [7]).

У процесі роботи нами застосовано також прийом психологічної "евгимеризації" (евгимеризацією називають переведення у площину реальної культури та історії міфічних подій і осіб, образів та метафор "Слова", котрі стосувалися Бояна. Наприклад, вислів "Боян бо віщий…" дає нам змогу висловити припущення про наявність у світоглядній надструктурі особистості Бояна дохристиянських, "віщунських" нашарувань.

Поміркуємо над тим, на яких підставах постав образ Бояна, що сидить (чи стоїть) із гуслями в руках перед князями та боярами. Такий образ породила вирвана з контексту "Слова" фраза: "Боян…свої віщі персти на живі струни накладав, і вони самі князям славу рокотали". Перш ніж показати, що вираз "живі струни" не може бути метафоричним позначенням ані гуслів, ані якогось іншого тогочасного музичного інструмента, зазначимо, що вислів "віщі персти" – це метафора, яка описує творчу майстерню Бояна, психологічні особливості його мистецької креативності.

Часові і просторові обрії Боянової уяви автор "Слова" окреслює словами: "Боян-бо віщий, аще кому хотяще пісньо творити, то ростекашется мислію по древу, сірим волком по землі, сизим орлом под облаки". Вираз "ростекашется мислію по древу" в цьому випадку засвідчує архаїчний спосіб відліку великих часових проміжків, коли за одиницю часу слугує не рік, десятиліття чи століття, а період правління того чи того князя, бо таємниче "древо" – це генеалогічне дерево династії Рюриковичів. Гадаємо, це варіант відліку історичного часу "поколіннями", яскравою ілюстрацією якого слугує "Книга родоводу Ісуса Христа" (Євангеліє від Матвія, 1 [див.: 1]). Залишки такого способу історичної хронології збереглися до нашого часу, коли говорять "за часів Сталіна", "Брежнєва" чи "Хрущова".

Таким чином, "ростекашется мислію по древу" може означати процес послідовного відтворення в уяві періодів правління представників князівських династій від "старого Володимира" до "теперішнього Ігоря" або усвідомлення подій сучасності з огляду на "врем'я Бусово" й "часи Трояні".

"Розтікатись… сірим вовком по землі" – оглядати рідну землю до горизонтів володінь васально залежних (своїх) князів. "Розтікатись… сизим орлом під облаки" – дивитися на рідні землі з огляду на контексти німецькі, грецькі, угорські тощо.

Ще одна фраза "Слова" – *"…скача <…> по мислену древу, летая умомъ подъоблакы, свивая славы оба полы сего времени…"* – поєднує час і простір Боянової творчої фантазії: обидві половини його суб'єктивного світу – це спільнота руcько-половецької федерації другої половини XI ст. [див.: 18], до найвищих прошарків якого належали нащадки Бояна (син – Преподобний

Варлаам, перший ігумен Печерський, онука – дружина половецького хана Акаспида).

Цим, безперечно, не вичерпуються всі контексти та образні значення цитованих висловів: наприклад, вовк, що "в ночь рыскаше", тобто є нічною хижою твариною, уособлює темні сили, на противагу соколові, що символізує світлу силу, яка "не дасть гнезда своего в обиду". Водночас діалектика світлого і чорного, імпліцитно закладена у "Слові", не одновимірна, що теж вимагає додаткового вивчення. Така далеко не хуторянська часово-просторова панорама сприйняття мусить мати за собою досить широкий репертуар рольових функцій її суб'єкта, у всякому випадку, малоймовірно, аби такий розлогий і всеохопний світогляд міг витворитись у придворного служки.

Вираз "віщі персти", на наш погляд, – це метафора для позначення неординарного духовного світу Бояна, озброєного досконалим мнемокреативним інструментарієм, панорамним культурно-історичним баченням подій і людей, вражаючими прогностично-футурологічними (віщими) властивостями. Повернімось до вислову "живі струни". Творча лабораторія Бояна змальована автором "Слова" засобами метафор і порівнянь, у вигляді загадки, побудованої на раціонально-образних засадах.

Як подано нашому баченню виконання Боянових пісень? Починається все з порівняння пісенного дійства із соколиним полюванням – десять соколів із рук Бояна послано на лебедів, які перебувають оддалік, і майже відразу озвучується зміст "арії" першої пійманої (що конає в кігтях хижака) лебідки: "… песнь пояше старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зареза Редедю предъ пълкы Касожьскыми, красному Романови Святътославличю". Якщо припустити, що "стадо лебедів" – це великокняжий хор, який у ті часи формували з полонених половців і половчанок (нагадаю, що лебідь був тотемом половців, а кобза й бандура, за Д. Ревуцьким, потрапили до українців від половців [див.: 24]), то все одно в цьому порівнянні є щось неприродне, невідповідне законам музикування, тому автор "Слова" одразу руйнує ним самим створений аудіовізуальний конструкт: "Боян же, браття, не десять соколів на стадо лебедів пускав, а свої віщі персти на живі струни покладав, і вони самі князям славу рокотали".

Але, зрештою, це самоспростування не допомагає розгадати загадку Бояна, а ще більше її затемнює: замість метафори "стадо лебедів" ми отримали метафору "живі струни"; а що стоїть за ними – якийсь тогочасний музичний інструмент, під акомпанемент якого музичив Боян, чи щось інше –залишається загадкою.

Аби її розгадати, звернімось до етнопсихології [див.: 11], яка оперує поняттям образних профілів свідомості етносів, складених на основі аналізу народних загадок. Якщо звести всі класи образів свідомості до трьох основних – "людина", "предмети культури", "дика природа" – і проаналізувати домінування образів у народній творчості різних етносів, то можна виявити тенденцію до певної ієрархізації образів. Наприклад, в українців у процесах метафоричних перетворень перед вестимуть образи сфери "предмети культури", потім "люди" й на останньому місці "дика природа", натомість у росіян послідовність інша – "люди", "предмети культури", "дика природа".

Крім того, кожен етнос має свої закономірності метафоричної зворотності образів: здатність образів різних класів заміщувати та бути заміщуваними образами речей та явищ, які належать до інших класів.

Нарешті, кожен етнос має свої корінні метафори. Оскільки "корінною", або "базовою", метафорою стають предмети зі сфери явищ, зрозумілих для представників конкретного етносу на рівні "здорового глузду", логічно

припустити, що сфери утворення таких базових метафор пов'язані з домінантним типом діяльнісного ставлення етносоціуму до світу, зокрема з його господарським ладом, соціальною організацією та культурними традиціями.

Прикметна особливість як української, так і російської схеми зворотності метафор полягає в несиметричності взаємодії образів по лінії "природа – культура": образи культури можуть використовуватись як метафори для образів природи, але не навпаки. Водночас по лініях "людина – культура" і "людина – природа" маємо метафоричну зворотність образів в українській етнічній свідомості (для росіян це правильно лише стосовно лінії "людина – культура"). Тобто культура і природа – це два крила української людини, що має рівноцінні опори в рукотворному й органічному світах.

Викладені закономірності образного складу свідомості українців та росіян, відкриті українськими етнопсихологами В. Павленко та С. Тагліним, можуть прислужитися нам у з'ясуванні, що криється за метафорами "стадо лебедів" та "живі струни". Припустимо, що це справді гуслі або якийсь інший тогочасний музичний інструмент, тобто предмет культури. Але, за схемою В. Павленко і С. Талліна, образи класу "природа" не можуть слугувати метафорами для предметів культури ні в українських, ні в російських пареміях, тобто образ "стадо лебедів" не може бути метафорою "музичного інструменту" у східнослов'янських загадках. Вираз "живі струни", якщо його зарахувати до класу "природа", теж не вписується в несиметричну взаємодію образів по лінії "природа – культура".

Ми вважаємо, що за метафорами "стадо лебедів" і "живі струни" заховано княжий хор, яким диригував Боян. Диригентом, або доместиком, Боян виступає вже в перших реченнях "Слова". Інститут доместиків був поширений у Київській Русі, про них згадують літописи та інші письмові джерела. Доместики керували школами співаків, хором, виконували сольні номери [див.: 17]. Нагадаю, що українська національна свідомість характеризується зворотністю метафоричних образів по лініях "людина – культура" та "людина – природа", тому "стадо лебедів" – це органічна метафора для позначення групи людей, яких ми звикли називати словом "хор"; не менш природно для українця метафорою "живі струни", що одночасно належить до класу природи (живе) та культури (струна), зашифрувати той самий хор. Отже, Боян керував хором, який співав славу Ярославові, Мстиславові, а, як свідчить Д. Лихачов, "…в летописи есть свидетельства о хоровом пении славы, а в миниатюрах Радзивиловской летописи это хоровое пение девицами даже и изображено" [9, 217].

Боян у своїй творчості широко послуговується метафоричним означенням явищ і подій: "соколи" – військове формування, до якого Боян ставиться позитивно; "галиці стади" – те саме, але ставлення негативне. А як чудово мовив Боян про те, що важко розуму без сили, але й силі без розуму теж непереливки ("тяжко ти голови кроме плечю, зло ти тілу кроме голови")! Метафоричний стрій "Слова" – складна й маловивчена тема. Особливої уваги потребують такі складні для розуміння "багатоповерхові" метафори, як, скажімо, "кричать телеги полунощі, рци лебеді розпущені".

Схожа ситуація з порівняннями, які фігурують у "Слові". У контексті нашої розмови цікаве порівняння Бояна із солов'єм ("О Бояне, соловію старого времени! Абы ты сіа плъкы ущекоталъ, скача, славію, по мыслену древу, летая умом подъ облакы"). У російських перекладах "ущекоталъ" передається зазвичай як "воспел", українські перекладачі послуговуються словом "оспівав" або "ощебетав". Те, що українські солов'ї "щебечуть" уже не одну тисячу років, немає жодного сумніву, як немає сумніву, що стільки ж часу лисиці "брешуть", галки "говоряхуть", коні "ржуть", тури "рикають" (усі ці поняття зі "Слова") та ін. Тоді чому автор, який не міг не знати слова "щебет", послуговується виразом

південнослов'янського походження "щекот", який має виразний негативний емоційний зміст – сварити, лаяти тощо? Зважаючи на те, що "Слово" й українська народна творчість мають спільний "зооморфологічний орнамент" [25, 53], погляньмо, що означає спів українського солов'я.

У розділі "Голоси тварин" 16-ої книжки серії "Українська народна творчість" [див.: 6] спів слобожанських, гуцульських та наддніпрянських солов'їв подається як сварка з Богом або з кумом кліщем, у якого соловей позичив і не повернув тулуб чи відходову кишку. Як бачимо, український соловей нікого не оспівує і не прославляє в героїчному сенсі цих понять; відтак українська дівчина, яка перед власним весіллям любить слухати спів солов'я, *"видит в его кратковременном пении подобие быстрых дней девичества…"* [7, 95].

Має український соловей епітет "вільна пташка", приносить звістки, але нікого не прославляє, а от "ущекотать", тобто вилаяти, може. Створюється враження, що слово "ущекотать" використано, щоб надати більшої виразності можливому ставленню Бояна до походу Ігоря, як його собі мислив автор "Слова". Але чому Боян міг вилаяти Ігоря? Чи не в тому причина, що внучка Боянова, дочка половецького князя Акаспида, була мамою князя Ігоря, тобто Ігор – це правнук Бояна?

Таким чином, навіть ці попередні міркування дають змогу окреслити далеко не одновимірну особистість Бояна, показати історичність його особи, розширити діапазон суспільних і професійних ролей (придворний співак-доместик), а також порушити питання про широкомасштабну психологічну реконструкцію особистості Бояна як дійової особи нашої історії.

Нагадаємо, що під 1106 роком у літописі вказано: "…від нього (Яня) ж я чув багато словес, які і вписав у літописець". Сучасна наука вже володіє методами, які можуть дати на відповідь на питання, скільки і якого саме тексту вписано Нестором зі слів Яня. Один із таких методів – контент-аналіз [див.: 2], застосувавши який до тексту "Повісті врем'яних літ", ми визначили, що майже 35% тексту Нестора-літописця написано зі слів Яня (Бояна).

Підсумовуючи попередню, далеко не повну культурно-історичну реконструкцію особистості та життєвого шляху Бояна, здійснену за історико-психологічними принципами культурно-історичної психології, можемо з усією впевненістю стверджувати:

– Боян походить зі славнозвісного київського роду Добрині, що породичався з Рюриковичами; його представники були знаними воєначальниками, меценатами, на замовлення яких переписувалися священні тексти;

– є підстави вважати, що Боян отримав ґрунтовну освіту в Академії Ярослава Мудрого;

– у зрілому віці Боян ходив у військові походи із синами Ярослава – Володимиром, Святославом, Всеволодом, "тримав київську тисячу", тобто був губернатором Києва;

– міг мати безпосередній стосунок до складання "Збірок Святослава";

– у похилих літах керував великокняжим хором, був його доместиком, солістом, писав для хору світські пісні (слави Ярославові, Мстиславові та ін.);

– із його слів у літопис записано велику кількість історичних оповідань, філософських та релігійних повчань тощо;

– Боян брав участь у навчанні й вихованні дітей із великокнязівської родини, а найперше дітей Всеволода Ярославовича – Євпраксії, Янки, Ростислава;

– завдяки тривалому перебуванню в Тмутаракані під час служби в Ярославовичів, а також завдячуючи родинним зв'язкам із половецьким степом, київський воєвода, митець, філософ Янь отримав своє друге ім'я – Боян;

– князь Новгород-Сіверський Ігор був правнуком Бояна і внуком половецького князя, тому похід Ігоря міг би бути для Бояна, якби той був живим, глибокою особистою драмою, адже по різні боки лінії фронту шикувались родичі…;

– в особі Бояна наша культура та історія має діяча, який випередив сучасність у багатьох галузях науки й мистецтв, у гуманізмі та розумінні труднощів міжетнічних взаємин.

Ми стоїмо біля підніжжя велета й не наважуємося підвести на нього очі. Настав час нарешті позбутися заціпеніння і міряти обрії теперішнього гідними еталонами минулого, аби сягнути в майбутнє.

Зацікавлені фахівці, організації можуть долучитися до обговорення запропонованої теми. Для цього пропонуємо створити віртуальний дискусійний майданчик та провести відкриті заходи.

Свої побажання та пропозиції висловлюйте на форумі сайту "Філологічний простір" (www.filolog.in.ua) Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бібілія, або книги Святого Письма і Нового Заповіту. – К., 1992.
2. *Бородкин Л.* Контент-анализ и проблемы изучения исторических источников. – М., 1983. – С. 148–161.
3. *Возняк М.* Історія української літератури. Книга перша. – Львів: Світ, 1992. – 696 с.
4. *Висоцкий С.* Средневековые надписи Софии Киевской. – К.: Наук. Думка, 1976. – 456 с.
5. *Древнерусские* надписи Софии Киевской. – К.: Наук. думка, 1996.- 455 с.
6. *Казки* про тварин. – К.: Наук. думка, 1979. – 574 с.
7. *Костомаров М.* Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
8. *Києво*-Печерський Патерик. – К.: Час, 1991. – 280 с.
9. *Лихачев Д.* Избранные работы: В 3 т. – Ленинград: Художественная литература, 1987. – Т. 3. – 520 с.
10. *Московитянин.* – 1842. – №1. – С. 213-215.
11. *Павленко В.,* Таглін С. Етнопсихологія: Навчальний посібник. – К.: Сфера, 1999. – 408 с.
12. *Повість* врем'яних літ: Літопис за Іпатським списком. – К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с.
13. *Потебня А.* Слово и миф. – СПб.: Правда, 1989. – 624 с.
14. *Прийма Ф.* «Слово о полку Игореве» в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. – Ленинград: Наука, 1980. – 251 с.
15. *Роменець В.* Предмет і принципи історико-психологічного дослідження (принципи тлумачення текстів першоджерел) // *Психологічні* проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості: Матеріали звітної наукової сесії 10-11 лютого 1994 року. – К., 1995. – С. 4-15.
16. *Слово* о полку Игореве. 800 лет: Сборник. – М.: Советский писатель, 1986. – 576 с.
17. *Тоцька І.* Графіті Софійського Собору і музична культура Київської Русі // *Пам'ятки* писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть. – К.: Хрещатик, 1995. – С. 330–333.
18. *Чепа М.-Л.* Руcько-половецькі взаємини: погляд історичної психології // *Пізнання* один одного. Культури українського та кримсько-татарського народів. – К.: Інститут державності і демократії, 1999.
19. *Чепа М.-Л.* Шлях до Шаруканя: культурно-історична психологія в пошуках правди про руcько-половецькі взаємини // *Збірник* наукових праць № 52. Духовність та злагода в українському суспільстві на перехресті тисячоліть. – К., 1999. – С. 64–71.
20. *Чепа М.-Л.* Психологічна реконструкція особистості Бояна // *Проблеми* загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – 2000. – Т. II, Ч. 6. – С. 7–12.
21. *Чепа М.-Л.* Княгиня Анна та віщий Боян – світочі людяності у часи жорстокості // *Етноси* України. Історико-культурологічний часопис. – К., 2000. – С. 36–49.
22. *Чепа М.-Л.* Сім'я Всеволода Ярославовича – великого князя Руси-України // *Проблеми* загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – 2001. – Т. III, Ч. 3.
23. *Чепа М.-Л.* П'ять великих таємниць історичної психології. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2005. – 128 с.
24. *Чепа М.-Л.* Етнопсихологічний вимір цивілізованого поступу: Монографія. – К.: Педагогічна думка, 2008. – 104 с., іл.
25. *Шарлемань Н.* Природа и люди Киевской Руси. – К., 1997. – 166 с.

Отримано 23 травня 2011 р. *м. Київ*